

Spokojne dzieje i burzliwy koniec zamku w Kruszwicy

Wojciech Dzieduszycki | Piotr Pawlak

Zamek w Kruszwicy zajmuje szczególne miejsce w polskiej symbolice narodowej. Jego legendarne dzieje, związane z Mysią Wieżą i mitycznymi Popielem i Piastem, upowszechnił Józef Kraszewski w cyklu powieściowym *Dzieje Polski*. Pobudziły one liczne grono XIX-wiecznych uczonych, historyków i archiwistów do rozważań o początkach Kruszwicy i genezie Mysiej Wieży, nazwanej tak właśnie w epoce romantyzmu. Zachowana w stosunkowo dobrym stanie, znana była z licznych rycin, m.in. Juliusa Minutoliego czy Napoleona Ordy (MACIEJEWSKI 2014, s. 60-63, 65, 66, 70-76). Najstarsze informacje dotyczące dziejów zamku kruszwickiego zawarto w *Kronice Jana z Czarnkowa, Monumenta Poloniae Historica* w dziele *Codex Diplomaticus Poloniae* oraz w *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1616–1620*. Widok zamku uwidoczniony został na rysunku autorstwa Erika Jönssona Dahlbergha, który został opublikowany w 1696 r. w dziele Samuela de Pufendorfa *De rebus a Carolo Gustavo Sveciae Rege gestis commentatorum libri septem elegantissimus tabulis aeneis exornati cum triplici indice* (DZIEDUSZYCKI 2014, s. 32-34). Na tej podstawie powstały studia Józefa Łepkowskiego, *Ku pamiątce tysiąclecia Piastowego*, opublikowane w 1863 r. oraz *O zabytkach Kruszwicy, Gniezna i Krakowa oraz Trzemeszna, Rogoźna, Kcyni, Dobieszewka, Gołańczy, Żnina, Gąsawy, Pakości, Kościelca, Inowrocławia, Strzelna i Mogilna*. W opracowaniach tych autor pisząc o wieży zamku w Kruszwicy wiązał ją z legendarną Mysią Wieżą z czasów Popiela. Na wspomnienie zasługuje powstała w 1892 r. praca Rodgera Prümersa *Schloss Kruschwitz* oraz monografia Edmunda Calliera *Kruszwica* opublikowana w 1895 r. Prace te zawierały wiele źródeł dotyczących zamku kruszwickiego z czasów średniowiecznych i nowożytnych. O przeszłości Kruszwicy można było się dowiedzieć także ze *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* z 1883 r.

Mysia Wieża wraz z przylegającym do niej fragmentem muru obwodowego, to jedyne elementy zamku kruszwickiego, które zachowały się do naszych czasów. Dopiero w drugiej połowie XX w. przeprowadzono szersze studia dotyczące przeszłości Kruszwicy i samego zamku. Wymienić tutaj można prace Romana Jakimowicza *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Kruszwicy w 1948–1949* z 1952 r., Karola Górskiego *Topografia wczesnośredniowiecznej Kruszwicy* z 1953 r., Witolda Hensla i Aleksandry Broniewskiej *Starodawna Kruszwica* z 1961 r. czy Jerzego Frycza *Układ urbanistyczny i zabytki architektury Kruszwicy* z 1965 r. Nowsze publikacje związane były głównie z prowadzonymi tu

od lat 70. XX w. przez IHKM PAN Oddział w Poznaniu, (obecnie IAiE PAN), badaniami archeologicznymi. Ukazały się publikacje Wojciecha Dzieduszyckiego *Socjotopograficzne przeobrażenia wczesnośredniowiecznych miast polskich (model kruszwicki)* z 1984 r., Piotra Jagłowskiego *Początki i rozwój miasta lokacyjnego w Kruszwicy w świetle informacji archeologicznych i pisanych* z 1991 r. czy Piotra Pawlaka *Z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Kruszwicy w latach 1973–1982* z 1993 r. O zamku kruszwickim pisano też w pracach historyczno-architektonicznych; Zenona Gulдона i Jana Powierskiego *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w XIII–XIV w.* z 1974 r., Bohdana Guerquina *Zamki w Polsce* z 1984 r., Leszka Kajzera, Stanisława Kołodziejskiego i Jana Salma *Leksykon zamków w Polsce* z 2001 r., Janusza Pietrzaka *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej* z 2003 r. i Dariusza Kurzawy *Zamek w Kruszwicy w świetle najnowszych badań (zarys problematyki)* z 2007 r. Wspomnieć też można popularno-naukową publikację z 2014 r. *Zamek Kruszwicki* autorstwa Wojciecha Dzieduszyckiego, Macieja Maciejewskiego, Macieja Małachowicza.

*

Bogactwa naturalne rejonu nadgoplańskiego, w tym żyzne gleby i solanki, były przyczyną napływu na te obszary społeczeństw z pradziejowej Europy i sąsiednich obszarów ziem polskich. Rozwinięta sieć hydrograficzna pozwalała na swobodne przemieszczanie się potencjalnych osadników. Najważniejsze znaczenie miało Jezioro Gopło wraz z przepływającą przezeń Notecią, które tworzyło oś wokół której koncentrowały się siedziby historycznych mieszkańców tego regionu. Dogodne czynniki środowiskowe powodowały tworzenie się w okresie pradziejowym i średniowiecznym centrów osadniczych o określonym charakterze, często ponadregionalnym, decydując o kulturowej roli mieszkańców tych ziem. Długotrwała tradycja osadnictwa i wysoki poziom cywilizacyjnego rozwoju pozwoliły Kruszwicy pełnić ważną funkcję polityczną i administracyjną. Rozkwit średniowiecznego ośrodka kruszwickiego przerwała bitwa nad Gopłem w 1096 r., stoczona pomiędzy wójkami księcia Władysława Hermana a zbuntowanym przeciw ojcu Zbigniewem, po którego stronie stanęło... siedem hufców kruszwiczian. Kolejna wielka klęska dotknęła gród w Kruszwicy w 1271 r., kiedy to spalono go z rozkazu księcia wielkopolskiego Bolesława Pobożnego (ROZNIK KAPITUŁY... 1962, s. 49; DZIEDUSZYCKI 2014, s. 19). W Kruszwicy w tym okresie znajdowała się sie-

dziba kasztelani, znanej w źródłach od 1198 r. Wspomina się też o mostach kruszwickich, przy których istniała komora celna, poświadczona dokumentem księcia Kazimierza Konradowica z 1252 r. oraz karczmą. Jeszcze przed 1303 r. na zachodnim brzegu Gopła, na terenie osady targowej, lokowano miasto na prawie magdeburskim. Możliwe, że prawa miejskie nadał Kruszwicy książę Kazimierz Kujawski. Inna hipoteza zakłada, że pierwsza lokacja miasta wiąże się z Władysławem Łokietkiem, który tutaj wystawił dokument lokacyjny dla Radziejowa w 1282 r. Otrzymał on kasztelanię kruszwicką jako wiano swojej żony Jadwigi, córki Bolesława Pobożnego. Po koronacji Władysława Łokietka w 1320 r. Kruszwica znalazła się w obrębie odrodzonego Królestwa Polskiego (GÓRSKI 1965, JAGŁOWSKI 1991, 1994). Spalony w 1271 r. gród wkrótce został odbudowany. W 1331 r. wznosił się tu już bowiem zamek drewniany znany w źródłach jako *nobile castrum*, a na podgrodzium kaplica *oraculum* (GÓRSKI 1963, 1965; DZIEDUSZYCKI 1984, 2008). Wiosną 1332 r. kruszwickie *castrum* zostało wydane w ręce Krzyżaków przez kasztelana Przechdrzewa z rodu Leszczyków (LITES 1890, s. 299-300, 355). Brak jest źródeł informujących o jego zniszczeniu. W tej części Kujaw Krzyżacy utworzyli komturstwa w Brześciu, Kowalu i Radziejowie (GULDON, POWIERSKI 1974; BIENIAK 1974, s. 69-97). W 1337 r. lub 1340 r. Kruszwicę dzierży już Kazimierz Wielki, który w 1343 r. włączył Kujawy do Korony. Wówczas to mógł powstać zamysł pobudowania fortyfikacji murowanych, chociażby dla obrony obszaru Kujaw przed Zakonem Krzyżackim, w miejscu, gdzie możliwa byłaby też kontrola przebiegających tędy ważnych szlaków. Zamek ten tworzyłyby silną linię obronną wraz z innymi fortyfikacjami kujawskimi umiejscowionymi w Inowrocławiu, Szarleju, Brześciu, Kowalu, Złotorii, Przedeczu i Bydgoszczy (DŁUGOSZ 1978, s. 349; PIETRZAK 2002, s. 146-147; PIETRZAK 2003; NOWAKOWSKI 2016, s. 286).

Miejsce zbudowania zamku, jak i jego najbliższe otoczenie, to nieprzerwany ciąg rozwojowy społeczeństwa tutaj egzystujących, od epoki kamienia po okres średniowieczny i czasy nam współczesne. Zbudowano go, jak już wcześniej wspomniano, na goplańskiej wyspie, dzisiejszym półwyspie, który jeszcze teraz tworzy wyodrębnioną jednostkę fizjograficzną. Najstarsze źródło pisane dotyczące zamku kruszwickiego zawarte jest w *Kronice Jana z Czarnkowa* (1872, s. 625-626), kanonika kruszwickiego w 1367 r., a następnie archidiacona gnieźnieńskiego (1371 r.). Kronikarz ten, podaje czas wzniesienia zamku na lata 1350-1355 i wiąże jej powstanie z królem Kazimierzem Wielkim, urodzonym w pobliskim Kowalu, w 1333 r. Przebywał on często w Kruszwicy, co poświadczają wystawione tu przez niego dokumenty. Niewątpliwie *terminus post quem* rozpoczęcia budowy zamku kruszwickiego wyznacza zwrot Kujaw przez Krzyżaków na mocy pokoju kaliskiego z 1343 r. Sadzić należy, że zamek istniał już w 1365 r. Na 13 listopada tegoż roku datowany jest bowiem dokument wystawiony w Kruszwicy przez króla Kazimierza Wielkiego, w którym wymienieni zostali m.in. Przedbór starosta kujawski, Dobiesław kasztelan kruszwicki i Jan burgrabia zamku kruszwickiego. Za-

mek wzniesiony został więc w czasie, gdy kasztelanię kruszwicką dzierżył Dobiesław z Kościoła (obecnie Kościelnej Wsi) herbu Ogończyk, długoletni i zaufany urzędnik króla Kazimierza, występujący z tym tytułem w latach 1351-1385 (GĄSIOROWSKI 2014, s. 116, nr 364). Tuż przy zamku powstało również jego zaplecze tzw. Przygródek, wydzielony poprzez przekopanie przez obszar wyspy fos zamkowych, w miejscu dawnego podgrodzia kruszwickiego grodu. O ile urząd kasztelański znany był w Kruszwicy już w końcu XII w., o tyle pierwszy starosta pojawił się tu w źródłach po połowie XIV w. Pierwszym z nich był Pietrasz Małocha z Małachowa (1377 r.), a po nim, od 1383 r. urzędował tu Abraham Socha, tenentariusz kruszwicki, wojewoda płocki (KRONIKA JANA Z CZARNKOWA 1996, DŁUGOSZ, ANNALES... 1969, CDP nr 522). Od końca XIV w. na Kujawach utrwalił się podział na dwa województwa: brzesko-kujawskie z powiatami: brzeskim, kowalskim, radziejowskim, kruszwickim i przedeckim oraz województwo gniewkowsko-inowrocławskie. Podobnie jak urząd kasztelański tak i jurysdykcja kasztelani kruszwickiej posiadała długą tradycję i obejmowała swym zasięgiem obszar od Radziejowa po Kwieciszewo. Urząd sędziego w Kruszwicy istniał już w 1232 r. Poświadczą to dokument dotyczący zatwierdzenia przywilejów kościoła płockiego przez papieża Grzegorza IX z 1232 r. Wspomina on o nowo zaprowadzonym w Radziejowie obowiązku strzeżenia człowieka, którego sędzia kruszwicki skarże na ścięcie i odstąpienie go do Kruszwicy. W późniejszym dokumencie z 1357 r. występuje też Stanisław z Ostrowa, sędzia kujawski (CALLIER 1895). Miejsmem do przetrzymywania więźniów w nowo powstałym zamku było z pewnością dno dzisiejszej Mysiej Wieży. Poświadczają to wydarzenia z 1409 r., kiedy to Krzyżacy, dowodzeni przez komturów człuchowskiego i tucholskiego opanowali Bydgoszcz i tamtejszy zamek. Zostały one wg Jana Długosza zdradziecko im wydane przez przekupionego burgrabiego Bernarda, starostę bydgoskiego, który potem na rozkaz Władysława Jagiełły wtrącony był do wieży zamku kruszwickiego (ROCZNIK ŚWIĘTOKRZYSKI 1996, s. 83; NOWAKOWSKI 2016, s. 287). Po śmierci Kazimierza Wielkiego w 1370 r., na mocy jego testamentu, księstwa: dobrzyńskie, kujawskie, sieradzkie, łęczyckie z zamkami kruszwickim, bydgoskim, Złotowem i Wałczem trafiły do rąk księcia słupeckiego Kazimierza, syna księcia Bogusława V szczecińskiego i córki Kazimierza Wielkiego, który krótko przed śmiercią go adoptował (JAN Z CZARNKOWA 1872, s. 640). Nadania te miały na celu zapewnienie księciu następstwa tronu, po Ludwiku Węgierskim. Jednak po objęciu tronu przez Ludwika, Kruszwicę ostatecznie zatrzymał, z większością przyznanych księciu Kazimierzowi obszarów (KRONIKA JANA Z CZARNKOWA 1996). W latach 1370-1377 władzę na Kujawach sprawowała w imieniu swego syna Ludwika Węgierskiego regentka Królestwa Polskiego królowa Elżbieta, siostra Kazimierza Wielkiego. Ona przed swym wyjazdem na Węgry w 1377 r. zastawiła Brześć, Radziejów, Kowal, Kruszwicę, Przedecz i Przypust z przyległościami Pietraszy Małoszy z Małachowa, za sumę dwóch tysięcy przy-

wien (JAN Z CZARNKOWA 1872, s. 677; BIENIAK, SYSKA 1974, s. 451-453). W tym czasie na zamku urzędował Abraham Socha, wojewoda płocki i kolejny tenentariusz kruszwicki a burgrabia zamku był Jaśko *de Naczen-szlaszki* (APB Strzelno Kl., sygn.. A35). Wiemy też, że w 1381 r. w Kruszwicy przebywali namiestnicy, wysłani przez króla Ludwika, w celu rozstrzygnięcia skarg na starostów oraz przywróceniem nieprawnie zabranych dziedzictw (KRONIKA JANA Z CZARNKOWA 1996, KURZAWA 2007). Jeszcze za życia Ludwika Węgierskiego, w 1382 r., w Wielkopolsce rozpoczęła się wojna domowa między rodami Grzymalitów i Nałęczów. Przybrała ona na sile po śmierci króla w 1382 r. W latach 1382-1385 rejon Kruszwicy ogarnęły walki pomiędzy stronnikami królowej Jadwigi Andegawenki, a księcia Siemowita IV Mazowieckiego, który występował jako kandydat do tronu. Wtedy to, w czerwcu 1383 r., niezdojany dotąd zamek kruszwicki, jedna z potężniejszych twierdz Królestwa został zdradziecko, bez walki poddany Siemowitowi IV (KRONIKA JANA Z CZARNKOWA 1996, DŁUGOSZ, ANNALES... 1969). W czasie Wielkiego Postu 1383 r. kasztelan kruszwicki Dobiesław z Kościoła (Kościelnej Wsi) zawarł układ ze starostą kujawskim Piotrem Małochą, na mocy którego przekazał zamek kruszwicki w zarząd swemu synowi Wojciechowi i Jakuszowi Kuligowi z Przywieczierzyna herbu Nałęcz, którzy oddali warownię kruszwicką księciu mazowieckiemu (JAN Z CZARNKOWA 1872, s. 739). Tak więc w tym okresie, Kujawy z Brześciem, Kowalem i Kruszwicą wyszły spod bezpośredniej władzy królów polskich i znalazły się do 1398 r. we władzy Siemowita IV (BIENIAK 1973, s. 71-87; GULDON, POWIERSKI 1974; SUPRUNIUK 1998, s. 33-42; SUPRUNIUK 2001, s. 39-64). W tym też okresie w Kruszwicy przebywali rycerze na usługach Siemowita, którzy w swych wyprawach plądrowali pogranicze kujawsko-wielkopolskie. Kronikarz Jan z Czarnkowa wspomina o Michale z Kurowa, który z synem i innymi w 1383 r. przyszedłszy z Kruszwicy złupili miasto Kwieciszewo i wieś Goryszewo, a potem odstawili łupy do Kruszwicy. Inny rycerz, Sławiec, chorąży mazowiecki rabował wsie należące do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Podobnie postąpił wymieniony już wcześniej Abraham Socha, który złupił szereg wsi arcybiskupich, a zdobycz uwiózł do Kruszwicy. Z kolei Domarat, Grzymalita z Pierzchna spustoszył pewne wsie koło Kruszwicy i powracając do Żnina złupił podkruszwicką majątność kościelną Piaski wraz z całą okolicą (JAN Z CZARNKOWA 1872, s. 741-742).

Cennym źródłem informacji o podróżach władców są *itineraria*, które informują także o znaczeniu poszczególnych zamków. Częstotliwości pobytu monarchy w danym miejscu określała ich znaczenie polityczne lub militarne (KAJZER 1999, s. 94-98). Na tej podstawie większe znaczenie Kruszwicy można przypisać jedynie za czasów Kazimierza Wielkiego, który przebywał tam co najmniej sześciokrotnie: w 1349 r., 1358 r., 1359 r., dwukrotnie w 1365 r. oraz w 1368 r. (GAŚSIOROWSKI 1998, s. 175-208). Za panowania Władysława Jagiełły zamek kruszwicki stracił już jednak swoje znaczenie, o czym świadczą tylko dwukrotny pobyt monarchy w tym mieście: w 1428 r. i w 1430 r., zawsze w czasie

podróży z Kujaw do Wielkopolski (GAŚSIOROWSKI 2015, s. 111, 116). Zdecydowanie częściej król ten odwiedzał Brześć Kujawski, Inowrocław czy Radziejów. W 1422 r. Władysław Jagiełło nadał Kruszwicy powtórne prawa miejskie. Dla dopełnienia obrazu warto wspomnieć, że jego syn Kazimierz Jagiellończyk przebywał w Kruszwicy tylko jeden raz w 1460 r. (CALLIER 1895; PIETRZAK 2003; RUTKOWSKA 2014, s. 178).

W okresie nowożytnym zamek kruszwicki dwukrotnie uległ pożarowi. Po raz pierwszy w 1519 r., i po raz drugi za czasów kasztelana Wojciecha Niemojewskiego herbu Szeliga, tj. około 1588 r. (LUSTRACJA... 1994, s. 247). Po tym ostatnim zdarzeniu odbudowę warowni zakończono prawdopodobnie około 1591 roku, na co wskazuje data wyryta na ścianie piwnicy budynku kamienicy zamkowej (DZIEDUSZYCKI 1975, s. 290; PAWŁAK 1993, s. 217). W okresie nowożytnym dalej działają usytuowane w zamku urzędy. W XVI w. sala sądowa zlokalizowana była w najwyższej izbie kamienicy zamkowej (LUSTRACJA... 1994). Obecność archiwum w zamku poświadcza odkrycie ozdoby brązowych okuć ksiąg oraz dwie ocalałe księgi grodzkie z 1585 i 1586 r. (PAWŁAK 1993; CALLIER 1895)¹. W połowie XVI w. duża część starostw i tenut była skupiona w rękach możnowładców. W Kruszwicy, w latach 1466-1572, dysponował nimi ród Oporowskich. Później dzielono już starostwa na dwie części. I tak np. Adam Baliński, starosta w latach 1582-1600, posiadał jego połowę, a drugą ród Przyjemskich (CALLIER 1895). Wspomina się też, że odbywały się tu nabożeństwa Braci Czeskich w kaplicy *...in lapideae...* w zamku, za czasów Adama Balińskiego (CALLIER 1895, GÓRSKI 1965, DZIEDUSZYCKI 1984a).

23 sierpnia 1655 r. zamek został opanowany przez Szwedów i uległ spaleni z rozkazu dowódcy szwedzkiego garnizonu Jacoba de la Gardie, w czasie ich wycofywania się z Kruszwicy 18 czerwca 1657 r. (NAGIELSKI, KOSSARZECKI, PRZYBYŁEK, HARATYM 2015, s. 131-133). Z czasów zajęcia zamku przez Szwedów pochodzi jego najstarszy widok, rysowany przez późniejszego marszałka E.J. Dahlberga a rytowany przez W. Swiddego w 1694 r. Ten jedyny znany widok zamku kruszwickiego, uwieczniony w formie miedziorytu, pomimo nazwania na rysunku Jeziora Gopła Wisłą i odwrócenia zwierciadlanego płyty graficznej, wydaje się być dobrym źródłem ikonograficznym do odtworzenia nowożytnego wyglądu zamku. Zniszczenie zamku w 1657 r. kończy jednak jego dzieje militarne. Nie przetrwał on, podobnie jak wiele średniowiecznych zamków, najazdu szwedzkiego. W sporządzonej po potopie lustracji starostwa kruszwickiego z 1659 r. znaleźć można: *Zamek penitus przez nieprzyjaciela zrujnowany i acta publica spalone, tylko księga jedna została a[nno] 1585* (LUSTRACJA... 1996, s. 275). Jednakże twierdza nie została zniszczona do cna. Jeszcze w 1843 r. hrabia Edward Raczyński pisał: *Zamek książąt polskich w Kruszwicy przed pięćdziesiąt laty dachu wpraw-*

¹ Obecnie przechowywane w Archiwum Państwowym w Poznaniu.

dzie już nie miał, ściany jego przecież stały nienaruszone (...) Zamek ten zburzyli chciwi dzierżawcy miejscowi, szukając niekwestionowanych zysków z rozbiierania materiałów (RACZYŃSKI 1843, s. 414-415). Największych zniszczeń dokonali więc Prusacy pod koniec XVIII w. (MACIEJEWSKI 2014, s. 53-87). Rozbiórkę murów kruszwickiego zamku rozpoczęli już w 1787 r., materiał przeznaczając na budowę gmachów publicznych w Inowrocławiu i dworu niemieckiego właściciela Kruszwicy. Jednakże dzięki staraniom Jana Mittelstaedta z Kołudy i jego interwencji u ówczesnego króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV, zaprzestano rozbiórki wieży i murów oraz nakazano opiekę nad tym zabytkiem (SPERCZYŃSKI 1923, s. 32). Wówczas też naprawiono wieżę, grożącą zawaleniem wskutek podcinania jej fundamentów przez dokonujących rozbiórki (RACZYŃSKI 1843, s. 415). W XIX w., jak wynika z dostępnych relacji i materiału ikonograficznego, na wzgórzu zamkowym oprócz wieży i przylegających do niej fragmentów murów obronnych, pozostały jeszcze tylko zwały gruzów (RACZYŃSKI 1843, s. 415; CALIER 1895, s. 58). Zniszczenia zamku były już wówczas na tyle poważne, że stojąca samotnie wieża była wręcz uważana za latarnię ułatwiającą żeglugę po Gopie (BALIŃSKI, LIPIŃSKI 1843, s. 340; WUTTIKE 1864, s. 350; SŁOWNIK GEOGRAFICZNY 1883, s. 740). Wzgórze zamkowe zostało splantowane w 1867 r. i przygotowane pod ogrody, które zamierzano urządzić pod Mysią Wieżą. Dalsze prace prowadzono w latach 1892-1896, przygotowując wejście na wieżę i prowadząc prace konserwatorskie². Na czele komitetu budowy wejścia na wieżę stanął landrat Hassenpflug, który wystosował nawet w języku polskim i niemieckim apel do mieszkańców Kujaw o hojne datki na ten cel. Zainteresowanie inicjatywą remontu wieży kruszwickiego zamku przejawiał też Julius Kohte, ówczesny konserwator zabytków Prowincji Poznańskiej. Dzięki wsparciu władz, przedsiębiorstw i prywatnych darczyńców, w 1896 r. udostępniono Mysią Wieżę zwiedzającym. Pracami konserwatorskimi i budową schodów kierował niejaki Appel z Kruszwicy (SPERCZYŃSKI 1923, s. 31). Działania te, właściwie kończą pewien etap w funkcjonowaniu zamku kruszwickiego. Z jego dawnych murów i zabudowań, których resztki wystawały jeszcze ponad ziemię w 1867 r., nie pozostał już żaden ślad, a Mysią Wieża z przylegającymi fragmentami murów obronnych stała się jedyną pamiątką po niegdyś imponującym, gotyckim zamku Kazimierza Wielkiego.

*

Na temat rozplanowania zamku w średniowieczu czy też jego architektury nie dysponujemy szerszymi źródłami. Z czasów nowożytnych zachowały się jedynie ilustracje dóbr królewskich z XVII w. oraz sztych E.J. Dahlberga (LUSTRACJA... 1994, 1996; PUFENDORF 1696). W ilustracji z 1616 r. wymienia się „kamienicę” oraz „budowanie nowe”, „budowanie stare” i wieżę (LUSTRACJA... 1994): *W Województwie Brześć Starostwo i Zamek Kruszwicki. W którym Kamienica, w tej Kamienicy jest*

izdeb cztery, to jest na dole stołowa izba, w niej piec dobry z kominem, służba z gankiem, u tej służby drzwiczki na żelaznych zawiasach z haczykiem, stolik w niej bez nóg, listwy wokoło, także i ławy. Okien cztery, w każdym po cztery kwatery całe, drzwi malowane z zamkiem, antabą, na żelaznych zawiasach najmniej nienaruszone. Z tej izby sień, w której okno jedno, w pośrodku latarnia szklana pod wschodem komórka, drzwi na zawiasach żelaznych. Druga izba nad tąż stołową w której piec i komin dobry, okien trzy z okiennicami na zawiasach. Drzwi z zamkiem i antabą. Z tej izby komora, w niej okno jedno o czterech kwaterach, szafa w murze, z komory drzwi do potrzebnej komórki na zawiasach żelaznych z zamkiem. Naprzeciwko tej izbie izdebka, piec dobry z kominem, okien dwie, w każdym po cztery kwatery. Drzwi farbowane na zawiasach z klamką. Okno jedno szklane, w murze ku Gopłowi alkierzyk, drzwi do niego na zawiasach, okno jedno. Między pokojami sień, okno o czterech kwaterach, ławy dwie przy murze, drzwi do pieca na zawiasach żelaznych. Między wschodami komórka, drzwi na żelaznych zawiasach z wrzeciędzem. Wyżej nad tymi pokojami sala była, ale pogorzała. Z Sali izba, drzwi na zawiasach żelaznych, okien trzy, po cztery kwatery w jednym, piec i komin dobry, ławy dwie wielkie. To wszystko piętro pogorzało za Pana Niemojewskiego. Pod kamienicą sklep wielki, w którym komór siedm, u każdej komory drzwi na zawiasach niektóre z zamkami, niektóre z wrzeciędzami. U piwnicznej szyje drzwi wielkie na zawiasach żelaznych z zamkiem i antabą. Stołów wszystkich w zamku 13. Oddanych ławek sześć, zedłów czerwonych cztery. Budowanie Nowe. W tym budowaniu nowym naprzód kuchnia, w niej okien 13. Szafek w murze dwie z zameczkami na zawiasach. Tamże spiżarnia, drzwi na zawiasach z zamkiem i wrzeciędzem. Z tej kuchni izba, drzwi na zawiasach z zamkiem, okien trzy po cztery kwatery w jednym, listwy i ławy wokoło, piec w kuchni dobry. Z izby komora, drzwi na zawiasach z zamkiem, okno jedno. Druga komora podle tej, drzwi na zawiasach z wrzeciędzem, okno w niej także jedno. Wszedźszy na średnie piętro salka, okien w niej trzy szklanych. Naprzeciwko izba sądowa, w niej piec, okien trzy, w każdym po cztery kwatery. Z izby komora, drzwi do obojga na zawiasach z zamkami. Na trzecim albo ostatnim piętrze komór służebnych jedenaście, drzwi do wszystkich na zawiasach żelaznych, niektóre z zamkami, z wrzeciędzami niektóre. Nad brama izdebka, w niej piec i okno jedno dobre. Drugie budowanie stare, które na wierzchu obleciało, w nim izba, drzwi na zawiasach, piec o dwojgu czeluściach, okien trzy szklanych w ... robionych, ławy około ścian, i szafa, w której drzwiczki dwoje z zawiasami żelaznymi. Na przeciwko tej izba druga, ... w niej co i w pierwszej, piec tylko rozwalony. Niedaleko łaźnia, w niej piec dobry, i panew do wody na prętach żelaznych. Browar na Przygródku albo na wale, w którym izba, w tymże zamku nad Gopłem wieża na ośm grani dachówką złą, potrzebnie naprawy przykryta.

Zamek składał się także z budynków, przylegających do murów obronnych. Jak wnioskują J. Frycz (1965), był on położony na planie zbliżonym do prostokąta, otoczony wysokim murem ceglany z blankowaniem oraz z gankiem do straży. Stawiany był z cegły o wymiarach 28 x 9 x 13 cm, ułożonej w tzw. wątku polskim. Posiadał również bramę wjazdową. Otoczony był częstokołem, uwidocznionym na sztychu. Wyobrażona tam wieża była pierwotnie wyższa i zwieńczona

² Pełna dokumentacja tych prac przechowywana jest w APB Oddział w Inowrocławiu, Landratatura Strzelno 1816-1919 (1923), sygn. 120.

machikułami. Stanowiła więc miejsce ostatniego oporu, a wchodziło się do niej z ganka na murze obwodowym. Ze względów militarnych nie przylegał do niej żaden budynek, a pobudowania mieszkalne usytuowane były w części południowej i północnej. Rozplanowanie takie było typowe dla zamków budowanych w XIV w. na ziemiach polskich (FRYCZ 1965).

Dzięki przeprowadzonym w latach 1973-1982, 2007-2008 i 2010-2011 badaniom wykopaliskowym udało się zweryfikować dotychczasową wiedzę na temat architektury zamku w Kruszwicy i dokładnie zlokalizować usytuowanie zamkowej kamienicy, bramy wjazdowej oraz ustalić przebieg muru obwodowego. Można było również wydzielić stratygraficzno-chronologiczne poziomy jego użytkowania a także zrekonstruować wygląd w poszczególnych fazach jego rozwoju (PAWLAK 1993, s. 215-232; MAŁACHOWICZ 2014, s. 89-113)³. Stwierdzono, że pierwotne założenie zamku Kazimierza Wielkiego powstało na nieregularnym rzucie wieloboku o powierzchni około 0,37 ha. Wzgórze, po uprzednim zniwelowaniu, zostało podniesione o około 4 m. Dookoła przekopano fosę, oddzielając Wzgórze od dawnego podgrodzia i wydzielając tzw. Przygródek. Do kamiennych pozostałości wieży nobile castrum, dzisiejszej Mysiej Wieży, dostawiono obwód potężnych murów wykonanych z cegieł na cokole z narzutowych kamieni. Koronę muru wieńczyły prawdopodobnie prostokątne blanki a także dwie masywne przypory zlokalizowane w południowo-zachodnim narożniku budynku „kamienicy” i przed północno-wschodnim narożem budynku bramnego. W północnej części obwodu muru powstała brama, która prawdopodobnie w kolejnej fazie uzyskała czworoboczne przedbramie i most zwodzony. Mysia Wieża została nadbudowana ceglany ośmiobocznym trzonem, zwieńczonym hurdycją z ostrosłupowym dachem. Pełniła funkcję więzienia i wieży ostatecznej obrony. Do obwodowych murów od wewnątrz dostawiono trzy budynki zamkowe: „kamienicę”, prawdopodobnie z podwójnym dwuspadowym dachem i trzema wieżyczkami flankującymi elewację; niewielki niepodpiwniczony budynek dostawiony do północnej elewacji „kamienicy” oraz kuchnię przylegającą do „kamienicy” od strony wschodniej. Pomiędzy wieżą a budynkiem bramnym wzdłuż północnego odcinka muru obwodowego usytuowany był prawdopodobnie niski podłużny budynek gospodarczy. Na dziedzińcu, na wschód od budynku bramnego, stała zapewne łaźnia zamkowa. Dziedziniec, o wymiarach około 62 x 57 m, pierwotnie wyłożony był w środku posadzką ceglana, a w czasach nowszych brukiem kamiennym. W jego centrum odkryto wolno stojący piec ceglany, być może związany z hypocaustum, który prawdopodobnie dostawiony był do północnej elewacji „kamienicy”. Po pożarach, w latach 1519 i 1588, zamek został odbudowany już w stylu częściowo renesansowym. Dowodem grun-

townej przebudowy jest wydzielenie sklepionego korytarza w piwnicy budynku „kamienicy” i wyryta w jego wejściu data 1591, zapewne kończąca etap przebudowy. Zamek, przed jego zniszczeniem w 1657 r., co widać na sztychu E.J. Dahlberga posiadał renesansowe szczyty „kamienicy” oraz lukarny i kopulaste hełmy wieżyczek. Wydaje się, że trafnej analizy i rekonstrukcji założenia zamkowego, w oparciu teżo lustracje z 1616 r. (LUSTRACJA... 1994), dokonał M. Małachowicz w swoim opracowaniu *Średniowieczny zamek kruszwicki. Próba rekonstrukcji* (2014, s. 89-113).

Niewątpliwym osiągnięciem wymienionych już badań wykopaliskowych było pozyskanie bardzo licznych przedmiotów zabytkowych stanowiących wyposażenie odkrytych pomieszczeń zamkowych jak i własność osobistą jego mieszkańców lub też gości czy szwedzkich najeźdźców. Większość znalezisk pochodzi z warstw kulturowych związanych z funkcjonowaniem zamku w pierwszej połowie XVII w. (DZIEDUSZYCKI 2014, s. 15-51; MACIEJEWSKI 2014, s. 53-87)⁴. W trakcie tychże badań odkryto drobne elementy architektury w postaci kamiennych ciosów, fragmentów drzwi, pozostałości kamiennych okiennej, ceglanych kształtek, glinianych płytek posadzkowych i dachówek, które były stałym wyposażeniem budowli zamkowych. Takim samym elementem wyposażenia były z pewnością fragmenty szyb okiennych, o różnych kształtach, które umożliwiały ułożenie w kwaterach okiennych rozmaitych wzorów. Wiele okien, jak wskazuje cytowana lustracja, posiadało po cztery kwatery, a niekiedy okiennice na zawiasach. Na niektórych fragmentach zachowały się ślady po ołowianej oprawie. Wśród nich wystąpiły szybki okrągłe i gomółki. Natrafiono również na fragmenty witraży z umieszczonymi na nich napisami, np. *Macziey...a Starosta... Chodzi tutaj zapewne o Macieja Grabskiego, starostę kruszwickiego w latach 1617-1628*. Innym stałym elementem wyposażenia zamku były różnego rodzaju urządzenia grzewcze. Wydaje się, że najstarszym urządzeniem tego typu było *hypocaustum*, którego resztki odkryto na dziedzińcu zamkowym oraz w jednej z piwnic „kamienicy” zamkowej. Urządzenie to składało się z pieca, z którego prowadziły kanały odprowadzające ciepłe powietrze do pomieszczeń znajdujących się obok lub powyżej. Tam też, w posadzkach, umieszczone były płytki z otworami, przez które wydostawało się ono do izb zamkowych. Izby ogrzewane były też piecami, z których najstarsze złożone były z kafli garnkowych. W XV w. pojawiają się z kolei piece wykonane z kafli niszowych i płytkowych, które były zdobione różnobarwnymi szkliwami oraz wyobrażeniami scen biblijnych, mitologicznych, heraldycznych i architektonicznych.

³ Bliżej artykuł Piotra Pawlaka, *Studia nad stratygrafią i poziomami architektoniczno-użytkowymi zamku kruszwickiego i Macieja Małachowicza, Architektura Zamku w Kruszwicy* w tym tomie.

⁴ Materiały te zostały opracowane i przedstawione w tym tomie: T. Janiak, *Próba rekonstrukcji wybranych pieców na podstawie materiału archeologicznego z Kruszwicy (stan. 2 i stan. 4)*; J. Kaczmarek, *Ceramiczne elementy architektoniczne zamku kruszwickiego i próba ich rekonstrukcji*; P. Pawlak, *Mieszkańcy zamku i materialne wyznaczniki ich obecności*; J. Sawicka, *Zamek w Kruszwicy – jego oszklenia i szkło użytkowe*; A. Stempin, *Gospodarowanie wolnym czasem. Zamek*. K. Zisopulu, *Sytemy grzewcze zamku kruszwickiego*.

Z cytowanej lustracji wiemy, że piece znajdowały się we wszystkich budowlach mieszkalnych, a także w izbie nad bramą. W jednym z pomieszczeń piwnicznych zachowały się pozostałości „kominka”, który został wtórnie wykonany z gotyckiej cegły. Usunięto go jednak jeszcze w trakcie funkcjonowania zamku. W łaźni znajdował się piec i *...panew na prętach żelaznych*. Należy sądzić, że większość pomieszczeń w zamku oświetlana była łuczycami bądź pochodniami. W zamkowych ruinach natrafiono również na mosiężne świeczniki, którymi oświetlano przynajmniej niektóre izby, zapewne reprezentacyjne. Stanowiły one przypuszczalnie części lichtarzy. Były też z pewnością skrzynie z okuciami żelaznymi. Poszczególne izby oddzielały drzwi na żelaznych zawiasach, zamykane na haczyk, klucze, klamki, antaby czy wrzeciędza. Bardzo liczne w archeologicznych znaleziskach były przykłady zamkowej zastawy kuchennej i stołowej, w większości glinianej, zachowanej w mniejszych lub większych fragmentach. Wydobyto ułamki talerzy majolikowych, okazy szkliwione i miniaturowe. Szczególną kategorię naczyń stołowych stanowiły okazy szklane, zachowane do dziś niestety w ułamkach. Były to z pewnością butelki i butle, pucharki, kielichy, szklanki, czarki, wykonane nieraz z różnobarwnych szkieł. Natrafiono także na ołowiane zakrętki butli. Ze sztućców odkrywano noże, w tym rzadki okaz o rękojeści brązowej, emaliowanej, bogato zdobionej, z wizerunkiem smoka. Część z tego wyposażenia mogła być przechowywana, według cytowanej lustracji *...w szafach w murze z zameczkami...*. Produkty żywnościowe składowano najprawdopodobniej w spiżarni znajdującej się przy kuchni. Niektóre z nich magazynowane były zapewne w workach i skrzyniach w „piwniczce” odkrytej w jednym z pomieszczeń piwnicy. Ciekawostką są odkryte wykopaliskowo chleby, przechowywane w piwnicy, spalone podczas opuszczania zamku przez Szwedów. Możemy też domniemywać, na podstawie analiz materiałów uzyskanych podczas eksploracji przebudowywanego „kominka”, o jądłospisie ówczesnej załogi szwedzkiej. Jadało zboża (żyto, jęczmień, owies), mięso zwierząt domowych (krowa, świnia, koń, ptaki) i dzikich (sarna, zając, wiewiórka, ptaki) oraz ryby (leszcz, okoń, płoć). Ponadto w nawarstwieniach zamkowych, w trakcie przeprowadzonych badań archeologicznych, odkryto przedmioty osobistego wyposażenia ich ówczesnych mieszkańców. Cennym znaleziskiem był m.in. uszkodzony złoty pierścień z kamieniem, znaleziony na poziomie bruku dziedzińca. Innego typu wyjątkowym okazem była tarczka małego zegara, na którą natrafiono w piwnicy „kamienicy” zamkowej. Wryto na niej wyobrażenie bliżej nieokreślonego zamku wraz z murami obronnymi. Była to część tzw. pektoralika, noszonego na szyi. Z innych przedmiotów wspomnieć można o oprawach medalionów, sprzączkach czy okuciach. Wymienić też można przedmioty związane z higieną, takie jak szpatułki kosmetyczne. Rozrywek dostarczały różnorodne gry i zabawy, jak gra w kości czy szachy. Istniały też zabawki dla dzieci, jak chociażby znaleziony fragment korpusu glinianego konika. Mieszkańcy Zamku

w okresie nowożytnym palili też tytoń w glinianych fajkach. Zamek w Kruszwicy w okresie średniowiecznym był potężną, nigdy nie zdobytą zbrojnie twierdzą, o ogromnych walorach w zabezpieczeniu terenów państwa. Jego przydatność militarna, tak jak i innych ówczesnych zamków, zmniejszyła się jednak wraz z rozwojem broni palnej w okresie nowożytnym. Stąd też w XVII w. pełnił już raczej funkcje rezydencjonalno-administracyjne. W tym kontekście warto wspomnieć o znajdujących zabytkach dawnego uzbrojenia. Wśród najstarszych okazów broni wymienić można licznie odkrywane żelazne groty bełtów kusz. Natrafiono także na wykonane z poroża tzw. orzechy kuszy, czyli części mechanizmów spustowych. Znaleziono również fragmenty mieczy i głównie średniowiecznego puginału. Z innych ówczesnych przedmiotów, które mogły wchodzić w skład oręża, wymienić można topory, być może niektóre noże, części kolczugi, fragmenty zbroi płytowej. Znaleziono też kamienne kule i ołowiane kule do muszkietów oraz ozdobne wieczko prochownicy. Z uzbrojeniem w formie oporządzenia jeździeckiego można łączyć też ostrogi, wędzidła i podkowy. W warstwach kulturowych Wzgórza Zamkowego znaleziono też kilkanaście okazów różnorodnych monet, wybitych w okresie od XV po XVIII w. Najstarszy z nich reprezentował szeląg mistrza krzyżackiego Michała Kuechmeistera von Sternberg z lat 1414-1416. Większość z nich pochodziła jednak z XVI-XVII w. Wśród nich znalazły się okazy z czasów Stefana Batorego, Zygmunta III, Jana Kazimierza. Na uwagę zasługują krajcar i obol cieszyński z XVII w., jak też okaz pochodzący z Korbei (*Corvey*) datowany na XVI-XVII w. We wspomnianym już „kominku”, znaleziono szeląg ryski królowej Krystyny (1640-1649). Moneta ta może datować jego przebudowę na czasy okupacji szwedzkiej. Interesujący jest też zestaw monet z XV-XVII w., znaleziony na tzw. Przygródku, gdzie, według cytowanej lustracji z 1616 r. mieścił się browar. Tam też natrafiono również na inne monety szwedzkie. Były to szelągi ryskie Gustawa Adolfa z lat 1621-1629 i Karola Gustawa z lat 1654-1660. Z terenu Wzgórza Zamkowego i jego zaplecza nie znamy okazów pochodzących z czasów Kazimierza Wielkiego. Jedyny denar z tego okresu odkryty został w pochówku w kościele św. Piotra. Po pożarach w wieku XVI, zamek stopniowo podupadał, co zauważył lustrator w 1616 r., pisząc o głównym budynku, iż jego średnie i najwyższe piętro *...pogorzało za pana Niemojewskiego...* i jeszcze do 1616 r. nie było odbudowane. Także tzw. „budowanie stare” wówczas *...na wierzchu obleciało...*, a w obu izbach *...piec, tylko rozwalony...* Skromne też było wyposażenie w meble, niekiedy podniszczone, jak ów *...stolik bez nóg...*, znajdujący się w jednej z izb „kamienicy” zamkowej (DZIEDUSZYCKI 2014, s. 36-51).

W rozważaniach o dziejach Zamku Kruszwickiego można zauważyć, że wzniesienie budowli murywanej przypadło na trzeci okres rozwoju zamków polskich, datowany na lata 1320-1410, według B. Guérquin (1984, s. 47-52). Wówczas to stare, drewnianoziemne warownie były już anachroniczne. I taką mógł

być ów kruszwicki *nobile castrum*, zajęty przez Krzyżaków w 1332 r., o którym niewiele wiadomo, a to z powodu zniszczeń niwelacyjnych, powstałych podczas budowy zamku murowanego. Większość dużych założeń zamkowych o znaczeniu państwowym budowano w wieku XIV, głównie w czasach Kazimierza Wielkiego. Impulsem do wznoszenia obiektów obronnych w Wielkopolsce, na Kujawach i w Polsce centralnej była z pewnością wojna polsko-krzyżacka o Pomorze około 1330 r. Biorąc pod uwagę, że Zamek w Kruszwicy wzniesiono około połowy XIV w., można stwierdzić, że powstał on w pierwszym etapie fundacji królewskich, w miejscu tradycyjnej siedziby monarszej. Posadowiony na wyspie, na wzgórzu utworzonym przez starszy gród, potężny, widoczny z daleka, górując nad rozległą, płaską, podmokłą okolicą, uwidaczniał potęgę ówczesnego państwa polskiego i majestat władcy. Istnienie w Kruszwicy potężnej warowni królewskiej w sposób zasadniczy podnosiło rangę miasta, gdyż tu koncentrowało się życie polityczne i gospodarcze tego rejonu. Samo miasto nie posiadało obwarowań, więc obecność zbrojnej załogi zapewniała bezpieczeństwo mieszkańcom i mieszkańcom okolicy. Nie bez znaczenia dla życia gospodarczego ośrodka był rynek zbytu towarów i usług, tworzony przez urzędników i załogę samego Zamku. Rezydenci zamkowi mieli dochody z tzw. królewszczyzny, w skład której wchodził teren Wyspy Grodowej, a także folwark starościński na wschodnim brzegu Gopła z wsią (Grodztwo), graniczący od północy z majątkami kościelnymi. Bardziej intensywny rozwój Kruszwicy można łączyć z wtórną lokacją, dokonaną przez Władysława Jagiełłę w 1422 r. Przeniósł on wówczas tutejszą ludność na prawo niemieckie. Ustanowił w Kruszwicy targ cotygodniowy w soboty, a jarmark w św. Klemensa w dwa najbliższe dni. W XV w. Kruszwica liczyła do 400 mieszkańców, w późniejszych czasach około 100 osób i się wyludniała, traciła na znaczeniu, zwłaszcza po najeździe szwedzkim. Współcześnie teren Wzgórza Zamkowego został zagospodarowany, odnowiono mury Mysiej Wieży, odsłonięto część piwnic zamkowej „kamienicy” i zaadaptowano je na cele ekspozycyjne, nadbudowano fragmenty murów i odbudowano dolne partie bramy oraz zrekonstruowano most zwodzony.

The peaceful history and turbulent end of the Castle in Kruszwica

Kruszwica Castle holds a special place in Poland's national symbolism. Its legendary history, associated with the Mouse Tower and mythical rulers Popiel and Piast, became popular in the 19th century thanks to writer Józef Kraszewski and his series of novels, *History of Poland*. The Mouse Tower and adjacent fragment of the perimeter wall are the only elements of Kruszwica Castle that have survived until our times.

Kruszwica Castle was built after 1343, by order of King Casimir the Great. Earlier on, in the first half of the fourteenth century, there was probably a wooden castle at this location, known as the *nobile castrum*. The oldest written source, the *Chronicles* by Jan of Czarnków, reports the period of construction of the castle to be from 1350 to 1355. The site where Kruszwica Castle was built has been of strategic importance for many centuries due to its location on the shore of Lake Gopło. From here, important trade routes running through the area could be monitored, and the Kujawy region properly defended from the Teutonic Order. The Casimir castle was situated in the older, traditional early Medieval centre, along with earlier settlements from the 8th and 9th centuries and a stronghold from the 10th and 11th centuries with an early urban centre from the 12th and 13th centuries. After the death of Casimir the Great in 1370, the castle in Kruszwica along with the entire principality of Kujawy was assumed by Louis I of Hungary, who was still a minor at the time, and acting in her son's name was Regent of the Kingdom of Poland, Queen Elizabeth, sister of Casimir the Great. Between 1377 and 1398, as a result of various political events, the castle in Kruszwica was in turn owned by private persons, including the first owner mentioned in the sources of the Kruszwica starosta, Pietrasza Małosz of Małachów (1377-1383). Visitors to the castle also included Władysław Jagiełło in 1429 and Kazimierz Jagiellończyk in 1460. In the early Modern period, the Castle suffered damage from fire on two occasions, in 1519 and 1591; these events were followed by reconstruction and conversion efforts, which were captured in archaeological and architectural studies, and can also be found in 17th century inspections, which mention the "tenement house", "old building", "new building" and the tower. In the period discussed here, Kruszwica Castle was the seat of starostas and castellans, who were mentioned in written sources. The castle also housed a prison and the town archives. In 1655, the Kruszwicki Castle was taken over by the Swedes, who ultimately destroyed it in 1657. Yet the castle in Kruszwica never recovered from the Swedish blaze and deteriorated more and more as times passed. Despite the damage caused by the Swedish invasion, Kruszwica remained the centre of state and judiciary administration. Subsequent officials, starostas and castellans held their offices here, but not in the Castle itself; they were located in rented rooms in the city, as written sources from the second half of the 17th century suggest. Further sources referring to the castle in Kruszwica and Kruszwica itself will not appear until over 100 years later, after the city was incorporated into Prussia in 1772 as a result of the partitions of Poland. Based on these materials, we can conclude that the perimeter walls along with the tower and unburied moat still existed in the late 18th century. In the second half of the 19th century, the hill on which the Kruszwica Castle was situated was planned out and cleaned up by the Prussian authorities, and the tower with adjacent fragments of the perimeter wall was made available to visitors.

After World War II, methodical excavation works were launched in the area of the former Piast stronghold in Kruszwica. The research conducted since 1948 also included the area of the so-called Castle Hill. These efforts led to the discovery of the relics of the Kruszwica fortress, or specifically, the castle tenement house with several basement rooms and the remains of the perimeter wall with the remains of the gateway, along with numerous and diverse categories of mobile archaeological sources, thus demonstrating the exceptional role of the inhabitants of Kruszwica Castle. Further analysis led to the definition of four chronological periods of the Castle's operations, spanning a period from the mid-14th century to 1657. In addition, researchers attempted to reconstruct the medieval complex, which in its original form consisted of an octagonal tower adjacent to a defensive wall built on a stone base which encircled an elongated courtyard housing residential and utility buildings and a gateway building with a drawbridge over the moat.

In the Medieval period, the castle in Kruszwica was an impregnable fortress. It wasn't until the development of firearms that the castle's use structure shifted from a defensive role to a more residential function.